

İsmail Hakkı Paşa'nın Almanya'nın Sultançayır Bor Tesisi ve
Rezervlerini Ele Geçirme Girişimlerine Karşı İzlediği Millî Şirket
Politikası (Ekim 1916- Kasım 1918)

Kemal Özden*

Giriş

Prusya Harp Bakanlığı Harp Hammaddeleri Dairesi'nin (*Kriegsrohstoffabteilung/KRA*) öncülüğünde 1914 sonbaharından itibaren kurulan savaş şirketleri arasında, Harp Kimyasalları Anonim Şirketi de (*Kriegschemikalien Aktiengesellschaft/KC AG*) yer almıştır. KC AG Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya ve müttefikleri Avusturya-Macaristan'ın ihtiyaç duyduğu ham, yarı mamul ve mamul kimyasal maddelerin temin edilmesi, şirketlere dağıtılması ve işlenmesi amacıyla ülkenin en büyük 14 kimyasal ve patlayıcı madde şirketinin temsilcileri tarafından 28 Eylül 1914'te Berlin'de düzenlenen gizli toplantıda kurulmuştur. Bu şirketler arasında günümüzde de faaliyet sürdüren BASF (Ludwigshafen), BAYER (Leverkusen) ve HÖCHST (Frankfurt am Main) yer almıştır. Rekabet temeline dayalı olmayan ve yalnızca kamu yararına çalışan şirketin kuruluş sermayesi, altı milyon Mark olarak belirlenmiştir. Almanya bor madeninde tamamen dışa bağımlı durumdaydı. Bor öncelikli olarak askerî açıdan önem taşıyan optik aletlerin yanı sıra cam, emaye, temizlik malzemesi, ilaç, lehim, kaynak ve gıda maddesi konservasyonu alanlarında kullanılmaktaydı. Boraks ve borik asit tarafsız ülke İsviçre'den ithal edilmekteydi.¹

Ekim 1916'da İstanbul şubesini faaliyete geçiren KC AG, Almanya ve müttefikleri Avusturya-Macaristan'ın acil bor ihtiyacının karşılanması için, savaş öncesinde İngiliz Borax Consolidated şirketi tarafından işletilen Sultançayır bor minerali pandemit tesisini devralmak için derhal harekete geçmiştir. Bilirkişi raporuna göre, tesiste yılda 18.000 ton pandemit çıkarılarak

* Uzman, T.C. Berlin Büyükelçiliği, Berlin/ALMANYA, oezdenk@yahoo.de

1 Bundesarchiv (BArch), R 8729/1 (KC AG Berlin Merkezi faaliyet raporu), s. 1-2, 25-27; R 8729/4, (KC AG kuruluş toplantısı ve kurucu şirketler listesi), s. 11-12.

Almanya'nın 45 yıllık bor ihtiyacı karşılanabilecekti. Tesisin Almanya'nın eline geçmesine karşı çıkan Harbiye Nezareti Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi Başkanı Ferik İsmail Hakkı Paşa'yla KC AG arasında 1916 sonuna kadar sürdürülen müzakereler, Türk tarafının pasif direnişi nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.

KC AG Şubat 1917'de Alman Askeri Misyonu Başkanı General Liman von Sanders'in desteğiyle tesise el koyma girişiminde bulunmuştur. Hakkı Paşa'nın Sultançayır'daki temsilcisi Yarbay Ethem Bey'e (BORAL) tesisi Almanların kullanımına kapatmasını emretmesi üzerine, girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hakkı Paşa, Sanders'in emriyle Konya'da enterne edilen İngiliz şirketinin eski müdürü Charles Bunning'i İstanbul'a getirterek, tesisin Umumi İdare tarafından işletilmesi için anlaşmıştır. Hakkı Paşa'yla uzlaşmaktan başka çaresi kalmayan KC AG, tesisin Ethem Bey'in yönetimi altında işletilmesi şartını kabul etmiştir.

KC AG ayrıca, Sultançayır civarında Osmanlı vatandaşlarına ait pandemit arama sahası imtiyazlarını devralmak için yoğun girişimlerde bulunmuştur. İttihat ve Terakki iktidarının millî iktisat politikası uyarınca Pandemit alanındaki her türlü faaliyetin millî olmasında ısrar eden Harbiye Nezareti, Almanya'ya pandemit imtiyazı verilmeyeceğini bildirmiştir. Hakkı Paşa'nın KC AG'yle sürdürdüğü müzakereler sonucunda, imtiyaz sahalarının Umumi İdare tarafından devralınması ve bulunacak pandemitin İstanbul'da ortaklaşa kurulacak Panderma adlı Osmanlı Anonim Şirketi tarafından çıkarılması kararlaştırılmıştır.

Alman Federal Arşivinde tespit edilen KC AG belgeleri, bugüne kadar Alman ve Türk tarih yazıcılığında değerlendirilmemiştir. Çalışmada KC AG İstanbul Şubesinin faaliyetleri çerçevesinde yaşanan çıkar çatışmaları ve sağlanan uzlaşmalar, şirket belgelerine dayalı olarak ve ilgili diğer kaynaklarla desteklenerek yeniden inşa edilmiş ve yorumlanmıştır.

İsmail Hakkı Paşa

Sultançayır bor tesisi ve rezervlerinin millileştirilmesinde kilit rol oynayan İsmail Hakkı Paşa hakkında yayınlanmış bir tek bilimsel makale dahi tespit edilememiştir. ATASE tarafından yayınlanan toplu biyografilerde de adına rastlanmamıştır. Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı ve Sadaret dönemleri ile akabinde kesintisiz bir şekilde Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Harbiye Nezareti Levâzımât-ı Umûmiyye-i Askeriyye Reisi olarak

görev yaptığı bilinmektedir.² Enver Paşa'nın 3 Ocak 1914'te Sultan Reşat tarafından tuğgeneral rütbesine terfi ettirilerek İzzet Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı olarak atanmasından sonra, Müsteşar Fuad Paşa ve Levazım Dairesi Başkanı İsmail Hakkı Paşa görevlerine devam etmiştir.³ Ekim 1916'da Prusya Krallığı Kılıçlı 1. Sınıf Taç Madalyası (*Der Kronenorden erster Klasse mit Schwertern*)⁴ ve Kasım 1917'de Prusya Krallığı Kılıçlı 1. Sınıf Kızıl Kartal Madalyası (*Der Rote Adlerorden erster Klasse mit Schwertern*)⁵ ile taltif edilen İsmail Hakkı Paşa, 1918 Temmuz sonunda Harbiye Nezareti Müsteşarı olmuştur.⁶ Savaş sırasında askeri demiryolları ve limanların sorumluluğunu da üstlenen Paşa, KC AG ile imzaladığı sözleşmelerde Hicaz Demiryolu, Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi Müdürü Ferik İsmail Hakkı Paşa unvanını kullanmıştır.

İsmail Hakkı-Pascha, Chef der Intendanz
und stellvertretender Kriegsminister.

İsmail Hakkı Paşa'nın tespit ettiğimiz en net fotoğrafı *Illustrierte Zeitung*'un

- 2 Mahmud Şevket Paşa'nın sadaret dönemi ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Levazımat Reisi olarak bazı faaliyetleri için bk.: *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 54, 176-177, 185-186, 203, 275, 283. Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi. Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 86, 173, 226. Paşanın Birinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında bazı faaliyetlerine ilişkin bilgiler, Cavid Bey'in günlüklerinde yer almaktadır. Bunların bir kısmı, araştırmamızda değerlendirilmiştir.
- 3 Alman basınına yansıyan haber için bk.: "Enver Paschas Ernennung zum Kriegsminister", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 04.01.1914, Nr. 5.
- 4 "Personalnachrichten", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 10.10.1916, Nr. 519.
- 5 "Aus dem Reichs- und Staatsanzeiger", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 15.11.1917, Nr. 331.
- 6 "Letzte Meldungen", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 31.07.1918.

18 Mayıs 1916 tarihli nüshasında yayınlanmıştır. 1843'te yayınlanmaya başlanan haftalık derginin bu sayısı tamamen Türkiye-Almanya ilişkilerine ayrılmıştır. Almancanın yanı sıra kısmen Türkçe yazıların da yer aldığı derginin kapağında yer alan bilgiye göre, özel sayı Alman-Türk Derneği (*Deutsch-Türkische Vereinigung*) ile iş birliği içinde hazırlanmıştır. Fotoğrafın altında unvan olarak *Levazım Dairesi Başkanı ve Harbiye Nazırı Vekili* yazmaktadır.⁷

İaşe işleri alanında Enver Paşa'nın nüfuzunu kullanarak sivil halkın ihtiyaçlarından ziyade ordunun ihtiyaçlarına öncelik veren İsmail Hakkı Paşa ile Talat Paşa'nın himayesindeki Kara Kemal arasında sürekli olarak rekabet yaşanmıştır. Kara Kemal Osmanlı Devleti 23 Temmuz 1916'da Alman iaşe teşkilatına uygun şekilde üç iaşe bölgesine ayrıldıktan sonra, İstanbul'un da dâhil olduğu 1. İaşe Bölgesi Başkanı olarak atanmıştır. Talat Paşa'nın 4 Şubat 1917'de Sadrazam olmasından sonra, 18 Ağustos 1917 tarihli İaşe-i Umumiye Kararnamesi aracılığıyla, Enver Paşa'nın başında bulunduğu Harbiye Nezaretine bağlı İaşe Umum Müdürlüğü oluşturulmuş, ordu ve sivil halkın iaşe işlerini yönetme yetkisi İsmail Hakkı Paşa'nın uhdesine geçmiştir.⁸

İsmail Hakkı Paşa-Kara Kemal rekabeti bu atamadan sonra iyice kızışmış, hatta bir ara İsmail Hakkı Paşa'nın Talat Paşa Hükümeti'ni devirmeyi planladığı yönünde söylentiler yayılmıştır. Talat Paşa tarafından Maliye Nazırlığına atanan Cavid Bey'in 15-19 Aralık 1917'de günlüğüne düştüğü notlara göre, 15 Aralık'ta görüştüğü Talat Paşa'nın kendisine İsmail Hakkı Paşa'nın hükümeti devirerek askeri hükümet kurmayı düşündüğünü ve Enver Paşa'nın da bu işe dâhil olduğunu ima ettiği yönünde haber aldığını söylemiştir. Cavid Bey, İsmail Hakkı Paşa'nın böyle bir girişimde bulunmasının ihtimal dâhilinde olmadığını, böyle bir niyeti olsa dahi bunu hiç kimseye söylemeyeceği karşılığını vermiştir. 17 Aralık'ta Enver Paşa ile uzun uzadıya görüşen Talat Paşa, Enver Paşa'nın böyle bir girişimde bulunmayacağına ikna olmuş, ancak Enver Paşa'nın bütün gayretlerine rağmen *İsmail Hakkı Paşa hakkındaki su-i zannının baki* olduğunda ısrar etmiştir. Talat Paşa görüşme sırasında, kendisine darbe bilgisini ileten kişinin Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) olduğunu da söylemiştir. Talat Paşa 4 Ocak 1918'de Brest-Litovsk Barış Konferansı'na giderken konakladığı Berlin'de

7 "İsmail Hakkı Pascha", *Illustrierte Zeitung*, Nr. 3803, 146. Band (18. Mai 1916), s. 5.

8 Tuncay Ögün, "Kara Kemal (1875-1926)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>, erişim tarihi: 13.09.2022.

görüştüğü Cavid Bey'e, İsmail Hakkı Paşa hakkındaki şüphelerinde yanılmış olduğunu itiraf etmiştir.⁹

İşe Nezaretinin kurulmasına dair 30 Temmuz 1918 tarihli kararname, 17 Ağustos 1918'de *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmış ve Kara Kemal İşe Nazırı olarak atanmıştır. Yalnızca halkın ve devlet memurlarının değil, ordunun beslenmesi de bu nezaretin uhdesine geçmiştir.¹⁰ Bu atamadan sonra bir kez daha tırmanmaya başlayan rekabet, ilgili bölümde göreceğimiz gibi, KC AG İstanbul Şubesi Müdürü Kraynik'in raporuna da yansımıştır.

İttihatçı liderlerle birlikte 2/3 Kasım gecesi Alman torpido gemisiyle Türkiye'yi terk eden İsmail Hakkı Paşa, önce Berlin'e gitmiş, akabinde İsviçre'ye yerleşmiştir. Cavid Bey 13 Ekim 1919'da günlüğüne "Freiburg'da İsmail Hakkı Paşa ile görüştüm. Bıyıklarını tıraş etmiş. Eğer bacak meselesi olmasa tanınmayacak. Halinden çok şikâyet etti. On bir ay hiç kimse ile görüşmeksizin yaşamış. Yanında tercümanlık eden bir doktor var. Parasız kalmaktan da korkuyor" yazmıştır.¹¹

İngiltere 4 Şubat 1920'de, Alman Hükümetine "İngiltere İmparatorluğu Tarafından Savaş Kanunları ve Kurallarını İhlal Etmekle Suçlanan ve Versay Antlaşması'nın 228-230. Maddeleri ve 28 Haziran 1919 Tarihli Protokol Uyarınca Almanya'nın Teslim Etmek Zorunda Olduğu Kişilerin Listesi" başlığı altında 97 kişilik bir liste sunmuştur. Listenin "Ermeni Katliamları" başlıklı VIII. bölümünde Almanya'da buldukları tahmin edilen dokuz İttihatçı arasında İsmail Hakkı Paşa da yer almıştır. Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Doktor Nazım, Doktor Bahaettin Şakir, Azmi Bey ve Bedri Bey'in de dâhil olduğu grup, "Savaş sırasında Türk Hükümeti mensubu olarak ya da aynı dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde oynadıkları önemli rol çerçevesinde Ermeni katliamlarına dâhil olmak suretiyle savaş kanunları ve kurallarını ihlal" etmekle suçlanmıştır.¹²

9 Cavid Bey, *Meşrutîyet Ruznamesi*, C III, haz. Hasan Babacan-Servet Avcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 458-460, 469-470.

10 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, C III, 1914-1918 Genel Savaş, Kısım IV Savaşın Sonu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 543-544.

11 Cavid Bey, *Meşrutîyet Ruznamesi*, C IV, haz. Hasan Babacan-Servet Avcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 32.

12 BAArch, R 3003/20057 (İmparatorluk Mahkemesi Başsavcılığı, Teslim Etme Listeleri 1919-1921, C 1).

Berlin'e sığındıktan sonra Moskova'ya giden Enver Paşa, Rus yetkililerle Anadolu'ya silah yardımı yapılması konusunu görüşmüş, Almanya'dan silah satın alınması durumunda bunun mümkün olabileceği cevabını alması üzerine Ekim 1920'de Berlin'e dönmüştür.¹³ Enver Paşa bu işlerde tecrübesi olan ve Almanya'da savaş sırasında tanıdığı birçok kişi bulunan Hakkı Paşa'ya danışmak üzere İsviçre'ye gitmiş ve ondan Anadolu'ya silah sevkiyatı için yardımcı olmasını istemiştir. Savaş sırasında kendisine yöneltilen yolsuzluk ithamları nedeniyle hayal kırıklığına uğrayan Hakkı Paşa, "esasen artık memleketin işleriyle uğraşmaktan vazgeçtiğini, çünkü iyilik edilse de anlaşılmadığını" söylemiş, buna rağmen Anadolu kendisini resmen görevlendirirse resmi olmamak kaydıyla çalışacağı cevabını vermiştir.¹⁴ Cavid Bey'in 18 Mayıs 1921'de günlüğüne düştüğü nota göre, TBMM Hükümeti Hariciye Nazırı Bekir Sami Bey, İsmail Hakkı Paşa'ya Almanya'da silah satın alması ve vuku bulan siparişlerin Anadolu Hükümeti namına gönderilmesine çalışması için tam yetki içeren bir mektup vermişti.¹⁵

İsmail Hakkı Paşa, Talat Paşa başta olmak üzere birçok kişi tarafından yolsuzluk yapmakla itham edilmişken, Mahmut Şevket Paşa ve Enver Paşa başta olmak üzere üst düzey Türk ve Alman yetkililer tarafından iftiralara maruz kalan dürüst ve çalışkan bir kahraman olarak övülmüştür.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi ve Hariciye Nazırı olarak görev yapmış olan Halil Menteşe hatıralarında İsmail Hakkı Paşa için "O, bir ayağını harp ederken kaybetmişti. O, haysiyet ve namusunu son nefesine kadar muhafaza etmiş bir kahramandır. Zavallı İsmail Hakkı Paşa, senin için neler, neler de söylenmişti" yazmıştır. Menteşe'ye göre, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa 1910'da Levazım Reisi İsmail Hakkı Bey hakkındaki yolsuzluk dedikodularının görüşüldüğü İttihat Terakki İdare Heyeti toplantısında,

Arkadaşlar, Levazım Reisi İsmail Hakkı Bey aleyhinde bir dedikodu olduğuna işittim. Benden istizah yapılmak isteniyormuş. Bana milyonlar verdiniz, ordunun teçhizatı için geceli gündüzlü çalışmaktayız. Ben bu zatın dirayetinden ve namuskârlığından

13 Kemal Özden, "Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya Geçme Girişimleri (1919-1920)", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu, 25 Kasım 2014 Ankara, Bildiriler, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 185-250.

14 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 79-80.

15 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, C IV, s. 278.

eminim. Ondan başka birisinin daha iyi başaracağına da itimadım yoktur. Onun dirayeti karşısında manevralarını çeviremeyen birtakım madrabazlar bu cereyanı hâsıl etmiştir. Bana emniyetiniz yoksa onu bildiriniz, çekileyim, başkası Harbiye Nazırı olsun. Fakat ben işbaşında kaldıkça o adam değiştirilemez ve değiştirmem

şeklinde konuşmuştu. Paşa hakkındaki yolsuzluk dedikoduları, Birinci Dünya Savaşı sırasında da gündeme gelmişti. Savaş uzadıkça ülkedeki stoklar tükenmekteydi. Sınırlar kapalı olduğundan ithalat yapılamıyordu. Ülkede fabrikalar da yoktu. Bu nedenle Levazım Reisinin mallara el koymaları şiddetlenmekteydi. Bir gün İttihat ve Terakki Genel Merkezi'ne çağırılan Enver Paşa'ya, Levazım Reisinin değiştirilmesi için epeyce baskı yapılmıştı. Talat Paşa, *Enver değiştir artık bu adamı* diye adeta haykırıyordu. Enver Paşa ise "Arkadaşlar, söylediklerinizi dinledim. Hiçbiriniz bu adam hırsızdır demediniz. Ben orduyu yarı aç, yarı tok idare edebiliyorum ve bunu bu adamın kurduğu teşkilata, tesis ettiği nüfuza, namus ve dirayetine borçluyum. Ordunun ihtiyacını her şeye takdim etmek (öne almak) zorundayız. Tecrübe yapacak vaziyette değilim. Bu ağır mesuliyeti alamam" şeklinde cevap vermişti.¹⁶

Cavid Bey de Paşa hakkındaki yolsuzluk söylentilerine inanan İstanbul'daki bir Fransız yetkiliye 28 Aralık 1918'de verdiği cevaba ilişkin olarak,

İsmail Hakkı Paşa'nın şahsiyetinden bil-münasebe bahsettim. Kendisinin milyonlar kazandığını duymuş ve her fena şeye inanan ecnebler gibi buna inanmış. Benim kanaatimce bunun kat'iyen aslı olmadığını, İsmail Hakkı Paşa'nın şimendiferler idaresine kazandırdığını ve bu kazancın Almanların cebinden çıktığını, Almanlar üzerinde nasıl bir tesiri olduğunu, Almanya'nın bu memlekette en ziyade ürktüğü adamın İsmail Hakkı Paşa olduğunu hikâye ettim

yazmıştır. Ayrıca 3 Şubat 1919'da günlüğüne, İstanbul'daki bir İngiliz yetkiliye İsmail Hakkı Paşa'nın ithalat mallarında stokçuluk yapmadığını, kazancını Almanlara sattığı eşyadan elde ettiğini, İtilafçıların bundan dolayı kendisini hatalı görmek şöyle dursun, heykelini dikmeleri gerektiğini söylediği notunu düşmüştür.¹⁷

16 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Hatıraları*, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986, s. 177-179.

17 Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, C III, s. 644, 673-674.

Talat Paşa hatıralarında Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'nda levazım hizmetinde istihdam edilen bazı subayların aşırı derecede suistimallerde bulunduğunu, ancak uzun süre Harbiye Nezareti Müsteşarı olarak görev yapmış olan *reisleri İsmail Hakkı Paşa tarafından şiddetle kayırılan* bu kişilerin cezalandırılması için Harbiye Nezaretine yapılan şikâyetlerin sonuçsuz kaldığına dikkat çekerek,

Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa hakkında defalarca Enver Paşa'ya şikâyetle bulunuldu. Enver Paşa, harbin devamı müddetince kendisine şiddetle muhtaç olduğunu ve İsmail Paşa'sız orduyu beslemek ve harbi devam ettirmek mümkün olmadığını beyan ve iddia etmekte ve daha ziyade ısrar edildikçe kendi istifasını ileri sürmekteydi. Harbin en buhranlı zamanında Enver Paşa'nın istifasını kabul, orduyu neticesi meçhul bir vaziyete koymak olacağından, buna hiçbir surette cesaret etmek mümkün olmadı

demiştir. Savaş sırasında Harbiye Nezaretine bağlı Askeri Demiryolları İdaresi'nin kurulduğuna dikkat çeken Talat Paşa, "Ne yazık ki, bu idarenin başında bulunan ve hak ve adalet fikrinden tamamen mahrum olan İsmail Hakkı Paşa'nın şahsı [...] yine pek çok suistimâllere sebebiyet verdi. İsmail Hakkı Paşa fazla gayretkeşlik neticesi halkı eziyor, diğer taraftan kayırdıklarını ihya ediyordu" yazarak sert eleştirisini sürdürmüştür.¹⁸ Talat Paşa'nın ağır ithamlarında, himayesi altındaki Kara Kemal ile Enver Paşa tarafından himaye edilen İsmail Hakkı Paşa arasında iase ve levazımat alanında yaşanan büyük rekabet te rol oynamış olsa gerektir.

Almanya'nın Sultançayır'daki bor tesisi ve rezervlerini ele geçirme girişiminde İsmail Hakkı Paşa engeline çarpan Liman von Sanders'e göre, İsmail Hakkı Paşa ordunun ihtiyaçlarını temin etmek için canla başla çalışmasına rağmen, iftiralara maruz kalan dürüst bir kişiydi. Moğol tipine yakın yüzündeki zeki ve canlı gözleri, Çinli tüccarlara özgü kurnazlığı yansıtmaktaydı. Çekingen dış görünüşüne rağmen, mert kişiliğiyle çevresine boyun eğmez bir enerji yaymaktaydı. Birçok kişinin düşman olduğu ve hor gördüğü İsmail Hakkı Paşa, önde gelen Jöntürkler arasında en fazla dikkat çekenlerden biriydi. Yemen'deki muharebede bir bacağına kaybetmişti. Osmanlı İmparatorluğu gibi çok geniş bir ülkede yetersiz ulaşım imkânlarına rağmen, ülkenin en uç noktalarında savaşı orduları giydirmek ve beslemek zorundaydı. İmparatorluğun tamamına yayılmış olan memurları ve ajanları aracılığıyla

18 Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, s. 39-42.

ele geçirilebilen her şeye savaş tekâlifi olarak el koyan Paşa, geniş çevrelerin yalanları ve hırsızlıklarına maruz kaldığının farkındaydı. Kayser'in Enver Paşa'ya hediye ettiği otomobil İstanbul'a ulaştığında, ona dahi savaş tekâlifi olarak el koymuştu. Türkiye'deki tamamen düzensiz çalışma şartlarına rağmen, ordu için mümkün olan her şeyi yapmıştı. Bilindiği kadarıyla, İttihat ve Terakki'nin kasasıydı ve Enver Paşa'nın çiftlikler satın almasında aracılık etmişti. Bu nedenle çok sayıda akçeli işte yalnızca aracılık yapmış olmasına rağmen, bu işleri kendisini zenginleştirmek amacıyla yapmakla itham edilmişti.¹⁹

Üst düzey Alman makamlarının 1916'da Türkiye'ye gönderilen temsilcilerin ülkedeki belirli madenleri çıkarma ve ürünler satın alarak Almanya'ya ihraç etmeleri yönünde çalışmalar başlattığına dikkat çeken Sanders, bu girişimlerde yalnızca sınırlı ölçüde başarı sağlanabildiğini yazmıştır. Zira Alman temsilciler girişimlerinde büyük engellerle karşılaşmaktaydı, ancak bunların arkasında ekonomik gücün tamamını ele geçirmiş olan İsmail Hakkı Paşa'nın yer aldığını genellikle bilmemekteydi. Paşa sahip olduğu çok geniş imkânlar aracılığıyla ihracat işlemlerini zorlaştırıyor ve yavaşlatıyordu. Temsilcileri tek tek idare-i maslahat ediyor, birini diğerine karşı kullanıyor, genel olarak yalnızca kendi planları ve hedeflerine bağlı kalıyordu. Paşa en nihayetinde, elde edeceği diğer avantajlar karşılığında gerekli olduğunu düşündüğü kadarını temsilcilere veriyordu.²⁰

Osmanlı Kara Ordusu Genel Karargâhı Başkanı General Hans von Seeckt'e göre, savaş sırasında Türkiye'de yeknesak şekilde yönetilen bir hükümet yoktu. İsmail Hakkı Paşa ve Cavid Bey tamamen savaşa odaklanmış olan Enver Paşa'yı, ördükleri altın ağın içinde etkisiz hale getirmişti. Oysa Enver Paşa özgürce hareket edebilseydi, iç siyasette her şeyi yapabilirdi. Ancak eli kolu bağlıydı. Güçlü idrak kapasitesi ve enerjiye sahip olan Talat Paşa, kendisini ve partisini iktidarda tutabilmek için, kirli işlere bulaşmış kişilerin çıkarlarını da nazarı dikkate almak zorundaydı. İyi maaş alamayan ve yeterli ölçüde denetlenmeyen subaylar, ülkenin çıkarları yerine kendi maddi durumları ve siyasi konumlarını güvence altına almak için gayret göstermekteydi. Enver'in başında bulunduğu Harbiye Nezareti, kendi kendisini devre dışı bırakmıştı. Oysa savaş ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan bütün ticari faaliyetler, bu bakanlığın yetki alanındaydı. Ticari faaliyetlerin arkasında

19 Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, Verlag August Scherl, Berlin 1920, s. 56-57.

20 Sanders, *Fünf Jahre*, s. 196.

çoğunlukla, her şeye muktedir olan İsmail Hakkı Paşa yer almaktaydı. Enver Paşa onun etkisine mutlaka boyun eğmek zorundaydı. Ancak ülkenin ve ordunun hayatta kalmasının İsmail Hakkı sayesinde mümkün olduğu da itiraf edilmeliydi. Paşa ticari faaliyetlerinde elde edilen gelirden, bunun için gerekli olan kaynağı tahsis ediyordu.²¹

İsmail Hakkı Paşa, 17 Nisan 1934'te Kadıköy-Acıbadem-Kızlarağası'nda bir akrabasının evinde yoksulluk içinde vefat etmiş ve ertesi gün Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir. Konuya ilişkin gazete haberine göre, Yemen isyanlarından birinde bir bacağı kaybettiği için total kalmış olan İsmail Hakkı Paşa, İttihat ve Terakki döneminde Harbiye Nezareti Levazım Reisliği ve Harbiye Müsteşarlığı görevlerini üstlenmişti. Harbi Umumi ilan edildikten sonra İaşe Reisliği de ilaveten Paşa'nın uhdesine verilmiş, memleket halkı bir zamanlar onun verdiği ekmekle yaşamıştı. Mütarekenin ilk günlerinde Avrupa'ya kaçan ve Millî zaferden birkaç sene sonra İstanbul'a gelen Paşa, bazı yabancı şirketler hesabına müteahhitlik yapmak istemiş, ancak başarılı olamamıştı. Zamanında vagon tahsis etmek ya da müteahhitlik yaptırmak suretiyle kolayca servet sahibi ettiği kişilerin hiçbirinden yardım görmemiş, birkaç Musevi müteahhit kendisine az miktarda yardımda bulunmuş, bilahare onlar da selamı sabahı kesmişti. İstanbul'a geldikten sonra Beyoğlu'nda Bristol ve Kontinental otellerinde çok basit ve hatta fakir şekilde yaşamış ve parasızlıktan şikâyetçi olmuştu.²²

Yarbay Ethem Bey (BORAL)

İsmail Hakkı Paşa'dan aldığı emirleri Sultançayır'da kararlı bir şekilde uygulayan Yarbay Ethem Bey'in kimliğinin tespit edilmesi için ATASE biyografi yayınlarında yapılan tarama sonucunda, tek uygun isim olarak Ethem Servet Boral tespit edilmiştir. Kara Kuvvetleri Komutanlığı'ndaki şahsi dosyasında yer alan bilgilere göre, Kurmay Albay rütbesiyle emekli olan Boral'ın, Sultançayır bor tesisinin Almanlara teslim edilmemesinde oynadığı rolden dolayı (Bor madenini Almanların elinden alan kişi olarak) Boral soyadını aldığı anlaşılmaktadır. 1876'da Kafkasya'da doğmuştur. Moranoğullarından İdris Bey'in oğludur. 14 Mart 1897'de girdiği Harp Okulundan 17 Aralık 1899'da teğmen, Harp Akademisi'nden 15 Kasım 1902'de mümtaz yüzbaşı olarak mezun olmuştur. 25 Şubat 1931'de emekli olmuş ve 21 Eylül 1956'da vefat etmiştir.

21 *Seeckt. Aus seinem Leben 1918-1936*, haz. Friedrich von Rabenau, Von Hase & Koehler Verlag, Leipzig 1940, s. 103-104.

22 "Topal İsmail Hakkı Paşa Dün Öldü", *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1934, s. 5.

KC AG belgelerinde Ethem Bey'in Sultançayır'da görevli olduğu 1916-1918 döneminde binbaşı (Major) rütbesine sahip olduğu bilgisi yer almaktadır. Şahsi dosyasındaki bilgilere göre ise, 27 Nisan 1911'de kurmay binbaşı, 23 Eylül 1915'te kurmay yarbay (kaymakam) ve 1 Mart 1921'de kurmay albay olmuştur. KC AG raporunu kaleme alan kişinin, bu rütbenin Almanca karşılığının binbaşı olduğunu farz ettiği anlaşılmaktadır. Ethem Bey'in 25 Ocak 1917'de Harbiye Nezareti İhracat Şubesi Müdürü olduğu, 3 Eylül 1917'de Alman İmparatorluğu İkinci Sınıf Demir Salıp Nişanı ile taltif edildiği ve 12 Nisan 1918'de tedavi için Almanya'ya gittiği yönündeki bilgiler, onun Sultançayır'dan Almanya'ya pandermite ihracatı göreviyle uyuşmaktadır. 1 Temmuz 1920'de İstiklal Savaşı'na katılmak üzere Anadolu'ya geçtikten sonra 17 Temmuz 1920'de Millî Savunma Bakanlığı Satın Alma Komisyonu Başkanı ve 19 Kasım 1920'de Levazımat-ı Umumiye Başkanı olduğu yönündeki bilgiler de onun Osmanlı dönemindeki levazımat geçmişine işaret etmektedir.²³

Sultançayır Bor Minerali Pandermite Tesisi

Atom numarası 5 olan Bor (B) elementi doğada saf olarak değil, diğer elementlerle yaptığı bileşikler halinde bulunmaktadır. Bunlardan biri olan pandermite mineralinin kimyasal bileşimi, $\text{Ca}_4\text{B}_{10}\text{O}_{19}\cdot 7\text{H}_2\text{O}$ şeklindedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'ya ihraç edilen pandermite, işlenerek borik asit (H_3BO_3) ve boraksa ($\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7\cdot 10\text{H}_2\text{O}$) dönüştürülerek kullanılmıştır. Sultançayır'da çıkarılan pandermite, Bandırma (*Pandermite*) Limanı'ndan ihraç edildiği için, literatürdeki adını bu limandan almıştır.

23 *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C III, haz. Hülya Tokar-Nurcan Aslan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 18-20.

Uzmanlar elde kesin veriler olmamakla birlikte, yaklaşık 100 yıl süren üretim sonucunda Sultançayır pandermite rezervinin büyük bir bölümünün tükenmiş olduğunun söylenebileceğine dikkat çekmektedir.²⁴

Sultançayır Pandermite Tesisi Teknik Müdürü Yüksek Mühendis A. Schlüter tarafından Ağustos 1918'de kaleme alınan ve on yıl sonra genişletilerek yayınlanan bilirkişi raporuna göre, merkezi Londra'da olan *Borax Consolidated Limited* şirketine ait olan tesis, Bandırma'nın yaklaşık 70 kilometre doğusunda ve Bandırma-İzmir Kasaba Demiryolu hattı üzerindeki Susurluk ve Ömerköy tren istasyonlarının yakınında yer almaktaydı. 3.500 hektar genişliğindeki arazi üzerinde dokuz maden arama imtiyaz sahası bulunmaktaydı. Bunların tamamı son 30 yıl içinde İngiliz şirketi tarafından tedricen satın alınmıştı. Şirket bu suretle Küçük Asya'da bor içerikli pandermite minerali alanında monopol konumuna ulaşmıştı. Eski imtiyaz sahaları şunlardı: (1) Yaklaşık 50 yıl önce Fransız *Mine Desmazures* şirketi tarafından edinilen ve İngiliz şirketinin yaklaşık 30 yıl önce satın aldığı ana imtiyaz sahası, (2) Aziziye ya da Paşa Madeni olarak ta adlandırılan *Mine de la Co-Lyonnaise*, (3) *Mine de Firese*, (4) *Permis de Bunning*, (5) *Mine de Daniell*, (6) *Concession Tubini*, (7) *Mine de Whittall*, (8) *Nicoladies sahası* ve (9) Ömerköy civarındaki *Permis de Bunning*.

Sultançayır'da işletilmeye hazır durumda üç pandermite ocağı bulunmaktaydı: *Aziziye*, *Borax Cons. Ltd.* ve *Mine de Friese*. Ayrıca, Demirkapı civarında 20 yıldan beri âtil durumda olan Tubini sahasının batısındaki ocak bulunmaktaydı. Tesiste çıkarılan pandermite Ömerköy'deki tren istasyonu üzerinden Bandırma Limanı'na nakledilmesi için 6,4 kilometre uzunluğunda teleferik hattı inşa edilmişti. Ancak hattın çelik halatları, Çanakkale Boğazı'nın düşman gemilerine kapatılması için kullanılmak üzere sökülüştü. Bu nedenle, ürünün bir sonraki Susurluk tren istasyonuna karayoluyla nakledilmesi gerekli olacaktı. Tesiste maden çıkarma konveyörü binaları, bir adet büyük ve dört adet küçük Babcock & Wilcox marka buhar kazanıyla çalışan elektrik santrali, pandermite yabancı maddelerden temizlendiği büyük bir bina, alet-edevat deposu, barut deposu, büro binaları, işçiler ve memurlar için lojmanlar bulunmaktaydı. İkinci kalite pandermite kalitesinin yükseltilmesi için kurulan kalsinasyon tesisindeki makinelerin

24 Sultançayır pandermite havzası için: İbrahim Gündoğan/Cahit Helvacı, "Sultançayır (Susurluk-Balıkesir) Boratlı Jips Havzasının Jeolojisi ve Ekonomik Potansiyeli", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C 36, Şubat 1993, s. 159-172. Bor hakkında genel bilgi için: Hakan Yiğitbaşoğlu, "Türkiye İçin Önemli Bir Maden: Bor", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C 2, S. 2, 2004, s. 13-25.

bir kısmı sökülmiş ya da uzun zamandır âtil kaldığı için kullanılamaz hale gelmişti.

1.900.000 m² genişliğindeki maden sahasında 836.000 ton birinci sınıf pandermite rezervi bulunduğu tahmin edilmekteydi. Bu rezerv senede 18.000 ton pandermite çıkarılması durumunda, Almanya'nın 45 yıllık [Kesin rakam 836.000+18.000=46,444 yıl] bor ihtiyacını karşılayabilecekti. Sultançayır maden rezervleri ve tesisinin toplam değeri 7.500.000 milyon Mark olarak tahmin edilmişti. Bu durumda 1 ton pandermite değeri 9 Mark'tı [Kesin rakam 7.500.000+836.000=8,97 Mark]. İngiliz Borax şirketinin Sultançayır imtiyazları ve tesisi için 10 milyon Mark'ın üzerinde yatırım yaptığı söylenmekteydi. Çok eski ve yetersiz olan tesisin modernleştirilmesi için, 650.000 Mark yatırım yapılması öngörülmüştü.²⁵

Kraynik 31 Temmuz 1917'de, Berlin merkezine tesise ait aşağıda sıralanan on fotoğrafı göndermiştir:

1. Tesisin genel görünüşü
2. Kazan, makine daireleri ve konveyör binaları
- 3/4. Pandermite yabancı maddelerden temizlendiği binanın iç görünüşü
5. Yükleme rampası
6. Pandermite ufalama binası
7. II. Kalite pandermite iyileştirme binası
8. İşçi lojmanı ve bürolar
9. Memur lojmanları
10. Şirkete ait fayton ve sürücüsü.²⁶

Günümüze ulaşan yegâne fotoğraflardan dördü, bildiri ekinde sunulmuştur.

KC AG İstanbul Şubesinin 6 Ekim-31 Aralık 1916 Dönemi Faaliyetleri

KC AG İstanbul Şubesinin 6 Ekim 1916-9 Kasım 1918 dönemindeki faaliyetleri, Kraynik tarafından 21 Ekim 1919 tarihli 42 sayfalık raporda özetlenmiştir. Şirketin faaliyetleri, daktilo yazılı bu rapor temel alınarak ve gerekli görülen yerlerde diğer şirket belgeleri ve kaynaklarla desteklenerek

25 BArch, R 8729/269 (Sultançayır'da Borax Consolidated Limited Şirketi'ne ait mal varlığına ilişkin bilirkişi raporu), s. 28-42. Ayrıca bk. A. Schlüter, *Das Pandermitevorkommen von Sultan Tschair*, Druck und Verlag von Wilhelm Knapp, Halle (Saale) 1928, s. 2-4.

26 Fotoğraflar için: BArch, R 8729/271, s. 1-11; Kraynik'in yazısı için: BArch, R 8729/272, s. 2.

tasvir edilmiştir. Raporunda yer alan bilgilere göre, KC AG'nin İstanbul Şubesini kurmak ve işletmekle görevlendirilen ilk müdür Zeiss ve daha sonra onun görevini üstlenecek olan Yüksek Mühendis Kraynik 6 Ekim 1916'da İstanbul'a gelmiştir. Almanya'nın yanı sıra Avusturya-Macaristan harp sanayiinin de acilen ihtiyaç duyduğu bor minerali pandermit, kükürt/kükürt taşı, makine yağı, reçine, ecza kimyasalı gibi ham, yarı mamul ve mamul maddeleri tedarik etmek üzere Türkiye'ye gönderilen Zeiss ve Kraynik, İstanbul'da Türk ve Alman resmi makamları ile Harp Metalleri gibi diğer Alman harp şirketlerinin temsilcileriyle temas kurduktan sonra, 20 Ekim'de Galata Hüdavendigâr Han'da²⁷ dört odalı bir büro kiralarak işe başlamıştır.

KC AG İstanbul Şubesi faaliyete geçmezden kısa bir süre önce Türkiye'de yürürlüğe girmiş olan katı ihracat mevzuatı uyarınca, yeni ihracat vesikası tanzim edilmesine filen son verilmiştir. Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği bunun üzerine Türk resmi makamları üzerinde baskı uygulamak amacıyla Alman savaş şirketlerine Türkiye'den mal satın alma yasağı getirmiştir. Yasak kalkıncaya kadar piyasa araştırması yapan Kraynik, İzmir'de yerleşik şirketlerden (*Abott, Whittal, Keun, Lavino, Cramer* vd.) makine yağı satın alınabileceğini, Keçiborlu'da çıkarılan kükürdün yalnızca Bakırköy'deki barut ve Tophane'deki top fabrikalarının ihtiyacını karşılayabildiğini tespit etmiştir. Pandermit tedariki için Sultançayır'da İngiliz Borax Consolidated Ltd. şirketine ait ocaklar ve tesisin KC AG ve İstanbul'da Prof. Dr. Gottlob Eduard Linck²⁸ tarafından temsil edilen iki Alman şirketi (*Schott & Genossen/Jena* ve *Deutsche Gold und Silberscheideanstalt/Frankfurt am Main*) tarafından ortaklaşa devralınması için Alman-Şark Ticaret Şirketi (*Deutsch-Orientalische Handelsgesellschaft*) Direktörü Brouwer ve Osmanlı Mebusu Emanuel Karasu aracılığıyla Harbiye Nezareti Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi Başkanı Ferik İsmail Hakkı Paşa ile sürdürülen müzakereler, Harbiye Nezaretinin pasif direnişi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kraynik raporunda, Umumi İdare başta olmak üzere Türk askeri makamlarının rüşvet alması ve keyfi hareket tarzından şikâyetçi olmuş ve üst düzey Türk subayları ve memurlarının kontrolü altındaki

27 Galata Rıhtım Caddesi'nde. *İstanbul Hanları Alfabetik Rehberi*, haz. İstanbul Umum Han Odabaşları Derneği, İstanbul (Sene yok).

28 Jena Üniversitesi Mineraloji ve Jeoloji Enstitüsü Öğretim Görevlisi Prof. Dr. Gottlob Linck'in (1858-1947) Sultançayır pandermit minareli hakkında yayınladığı makale için bkz.: G. [Gottlob] Linck, "Über den Pandermit von Sultan Tschair in Kleinasien", *Centralblatt für Mineralogie, Geologie und Paläontologie*, Jahrgang 1923, s. 193-200.

vagon ticareti sisteminin, mal sevkiyatının önünde önemli bir engel teşkil edeceğinin anlaşıldığını vurgulamıştır. Şirket 1916 sonuna kadar Almanya ve Avusturya-Macaristan'a harp kimyasalı ihraç edememiştir. Linck ve Kraynik 19 Aralık'ta rapor sunmak üzere Berlin'e hareket etmiştir.²⁹

KC AG İstanbul Şubesinin 1 Ocak-24 Şubat 1917 Dönemi Faaliyetleri

KC AG İstanbul Şubesi Müdürü Zeiss, Linck ve Kraynik'in Berlin'de bulunduğu günlerde KC AG'nin Berlin'deki merkez yönetimi ve KRA Kimya Dairesi ile sürdürdüğü görüşmelerden sonra, Keçiözümlü'deki kükürt tesisinin KC AG tarafından devralınması planından vazgeçmiş ve Linck tarafından İstanbul'da temsil edilen iki Alman şirketiyle iş birliğine son verilmesini kararlaştırmıştır. KC AG bu suretle, Türkiye piyasasından kimyasal madde temin etmenin yanı sıra, pandermit işlerinin tamamından da sorumlu tek şirket olmuştur.

Linck ve Kraynik 26 Ocak'ta İstanbul'a döndükten sonra, Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilcisi aynı gün yürürlükte olan ihracat hükümlerinde Almanya'nın lehine kolaylıklar sağlanması şartıyla Türkiye'de harp malzemesi satın alınmasına izin vermiştir. Ancak konuya ilişkin olarak sürdürülen müzakerelerden, Alman tarafını tatmin edici bir sonuç çıkmamıştır. Kimyasal madde fiyatları yapılan spekülasyonlar nedeniyle sürekli olarak arttığı için, 10 Şubat'ta ham, yarı mamul ve mamul madde kimyasalların satın alınarak depolanması ve bunların uygun bir zamanda ihraç edilmesi kararlaştırılmıştır.³⁰

Linck ve Kraynik 10 Şubat'ta Borax Consolidated Ltd. şirketine ait olan ocakları ve tesisi devralmak üzere Sultançayırı'na gitmiştir. Orada görevli olan İşletme Müdürü Başmadenci Böhmer, Başteknisyen Weinhardt, Askeri Hastane Başhekimi Dr. Brenner, bir Alman sıhhiye eri ve bir Türk eri tarafından devir işlemi için gerekli bütün teknik hazırlıklar yapılmış durumdaydı. Yarbay Ethem Bey de İsmail Hakkı Paşa'nın temsilcisi olarak orada bulunmaktaydı. Linck âtil durumdaki tesisin eski İngiliz Müdürü Charles Bunning'e maden tesisi ve ocaklara el konulduğunu ve madenin savaş boyunca Prusya Harp Bakanlığı tarafından işletileceğini bildirerek, anahtarları teslim etmesini istemiştir. Bunning ise el koyma işleminden haberi olmadığı karşılığını vererek, talebe karşı çıkmıştır. Linck bunun

29 BAArch, R 8729/268 (İstanbul Şubesinin 6 Ekim 1916-9 Kasım 1918 dönemi faaliyet raporu), s. 1-8.

30 BAArch, R 8729/268, s. 8-10.

üzerine, Bandırma'da bulunan Alman Askeri Misyonu Komutanı Mareşal Liman von Sanders'e telgraf çekerek, Bunning'in ailesiyle birlikte tesisten uzaklaştırılmasını sağlamasını rica etmiştir. Ethem Bey el koyma işlemine ilişkin net bir emir almadığını ve kendisine telgrafla İsmail Hakkı Paşa'nın İstanbul'da İngiliz şirketin temsilcisi Vitalis ile tesisin devralınmasına ilişkin müzakere sürdürdüğünün bildirildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine el koyma işlemi uygulanamamıştır. Linck ve Kraynik 20 Şubat'ta İstanbul'a dönmüştür. İsmail Hakkı Paşa'nın temsilcisi Yarbay Refik Bey Kraynik'e, Levazım Dairesi'nin İngiliz şirketi tarafından çıkarılacak pandermitin Türkiye tarafından satın alınarak pazarlanmasına ilişkin sözleşme imzaladığını söylemiştir.

Bunning 16 Şubat'ta Liman von Sanders'in emri üzerine, ailesiyle birlikte Konya'da enterne edilmiştir. İsmail Hakkı Paşa buna tepki olarak, Ethem Bey'e Sultançayır ocaklarının Almanların kullanımına kapatılmasını emretmiştir. Bölgedeki Alman personel, hiçbir iş yapmaksızın beklemeye başlamıştır. Sultançayır'dan ihraç edilmek üzere Yedikule'ye sevk edilmiş olan 200 ton eski İngiliz ürünü pandermit, Askeri Demiryolları ve Limanlar Genel Müdürlüğünün pasif direnişi nedeniyle vagonlara yüklenememiştir.³¹

Müdür Zeiss'in 24 Şubat'ta geri dönmek üzere Berlin'e gitmesinden sonra KC AG İstanbul Şubesinin yönetimini tek başına üstlenen Kraynik³², 1917 yılındaki müteakip faaliyetleri ayrı bir dönem olarak özetlemiştir.

KC AG İstanbul Şubesinin 24 Şubat-31 Aralık 1917 Dönemi Faaliyetleri

Osmanlı Harbiye Nezareti ile Prusya Harp Bakanlığı Murahhası Binbaşı Michelis ve Avusturya-Macaristan Harp Bakanlığı Murahhası Yüzbaşı Langenhan arasında Savaş Malzemesi Ticareti ve İhracatı Anlaşması imzalanmasına ilişkin olarak 13 Şubat'ta başlatılan müzakereler, 16 Mart'ta sonuçlanmıştır. Kraynik faaliyet raporunda, ihracat yönetmeliği haftalar sonra yayınlandığı için uygulamanın geciktiğini, Harbiye Nezaretinde ayrı bir İhracat Dairesi oluşturulduğunu, savaş şirketleri için ihracat vesikalarının bu daire tarafından tanzim edilmeye başlandığını, Daire Başkanı'na (Ethem Servet Boral) yeterli miktarda *ikna parası* verilmemesi durumunda talep edilen ihracat vesikasının tanzim edilmediğini, İsmail Hakkı Paşa'nın ithalat ve ihracat alanlarında *Türkiye'nin ekonomi diktatörü* haline geldiğini, KC AG'nin bu durumu kendisi için avantaja dönüştürerek işleri doğrudan

31 BArch, R 8729/268, s. 13-14.

32 BArch, R 8729/268, s. 10.

İsmail Hakkı Paşa ya da temsilcisiyle temas kurarak hızla halletme imkânına kavuştuğunu yazmıştır.³³

Kraynik Linck'in 20 Mart'ta Berlin'e gitmesinden sonra, Sultançayır tesisinin devralınması ve pandermite satış sözleşmesi imzalanması için İsmail Hakkı Paşa ile tekrar temas kurmuştur. Paşa bunun üzerine Türk-Alman Savaş Malzemesi Ticareti ve İhracatı Anlaşması'nda düzenlenmeyen pandermite ihracatı konusunu Ticaret Nazırı³⁴ ile görüşmüş ve pandermite için ton başına 43,5 TL fiktif satış bedeli üzerinden %7 ihracat ve %16 maden vergisi (43,5x0,23=10,005 Lira) alınması konusunda uzlaşma sağlamıştır. KC AG'ye ton başına 25 TL fiktif fiyat üzerinden aynı oranda vergi (25x0,23=5,75 Lira) ödemesini öneren Paşa, vergi farkını kendisinin üstleneceğini belirtmiştir. Hakkı Paşa bilahare yazılı sözleşme imzalamak üzere sözlü olarak, Sultançayır'da çıkarılacak 1.000 ton pandermite ton başına 22 TL (18 TL satış bedeli + 4 TL bilinmeyen tarafa) karşılığında Bandırma Limanı'nda KC AG'ye teslim etme teminatında bulunmuştur. KC AG, 13 Nisan'da Alman Şark Ticaret Şirketi aracılığıyla 1.000 ton pandermite için ihracat vesikası almıştır. Akabinde İstanbul'da bekletilen eski İngiliz üretimi 150 ton pandermite, 17 Nisan'da üç vagonla Budapeşte'ye gönderilmiştir. Almanya bu suretle çok yetersiz de olsa, acilen ihtiyaç duyduğu Anadolu pandermite ilk kez sahip olabilmıştır.³⁵

Hakkı Paşa müteakip müzakerelerde, Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği tarafından önceden yapılmış olan işletme ve satış sözleşmeleri önerilerini reddetmiş ve yeni önerilerde bulunma hakkını saklı tutmuştur. 1.000 ton pandermite hazır hale getirilmesi, Sultançayır'da Ethem Bey'le yaşanan sorunlar nedeniyle gecikmiştir. Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği Maden Dairesi Başkanı Konsolos Fritsch ile Hakkı Paşa arasında sağlanan mutabakat uyarınca, Sultançayır'daki Alman personel 14 Mayıs'ta, Umumi İdare yeni kararlar alıncaya kadar 14 gün için geri çekilmiştir. Tesiste bekçi olarak yalnızca bir Alman görevli kalmıştır. Konya'da enterne edilmiş durumda olan Bunning ve ailesi, İsmail Hakkı Paşa'nın girişimi üzerine 18 Mayıs'ta İstanbul'a getirilerek serbest bırakılmıştır. İsmail Hakkı Paşa Bunning'i 25 Mayıs'ta, ücret ödenmeyen Danışman Mühendis olarak rapor hazırlaması için Sultançayır'a göndermiştir. Fritsch, Bunning'i yolculuk

33 BArch, R 8729/268, s. 16.

34 Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Özkan (1885-1938).

35 BArch, R 8729/268, s. 22.

sırasında tutuklularak İstanbul'a geri getirtmiştir. Kraynik raporunda, İsmail Hakkı Paşa'nın Bunning'e Almanlardan daha fazla yetkiler tanıdığına dikkat çekerek, bu şartlar altında hedeflerine ulaşmalarının asla mümkün olmayacağını vurgulamıştır. İsmail Hakkı Paşa bu gelişmeden sonra, sözleşmenin uygulanmasını sürüncemede bırakmıştır.

Bunun üzerine Bunning ile görüşen Kraynik, Hakkı Paşa'yı pandermite tesisinin KC AG tarafından işletilmesine ikna etmesi durumunda, kendisine savaş süresince ailesiyle birlikte Sultançayır'da ikamet etme izni vereceklerini söylemiştir. Bunning'le görüşen Hakkı Paşa, tesisin KC AG tarafından işletilmesini, yönetimin Umumi İdare'nin uhdesinde kalması şartıyla kabul etmiştir. 5 Haziran'da aşağıdaki sözleşme imzalanmıştır:

1. Sultançayır ocakları ve tesisi Türklerin yönetimi altında olacak ve ayda asgari 300 ton birinci kalite pandermite çıkarılacaktır.
2. Türk yönetimi öngörülmeyen nakliyat güçlüklerinin ortaya çıkmaması durumunda, çıkarılacak pandermite Bandırma Limanı'na kadar ücretsiz nakledecektir.
3. Ömerköy'de depolanmış olan yaklaşık 250-300 ton pandermite Türk tarafınca Bandırma'ya ücretsiz nakledilecektir.
4. Prusya Harp Bakanlığı Başmühendis Teğmen Schlüter'i temsilcisi ve bilirkişi olarak Sultançayır'a gönderecektir. Schlüter tesiste Alman denetleme memuru olarak görev yapacak ve Türk işletme yönetiminin arzu etmesi durumunda danışmanlık hizmeti sunacaktır.
5. Schlüter'e asistanı Böhme ve tercümanı Weinhardt eşlik edecektir.
6. Türk İşletme Müdürü Yarbay Ethem Bey, yukarıdaki üç kişiye Sultançayır'da ikamet etme imkânı sunacak ve bu kişilerin gıda maddesi, ulaşım aracı ve şahsi hizmetli temin etmeleri ve görevlerini yerine getirmeleri için gerekli olan her türlü kolaylığı sağlayacaktır.

Teğmen Schlüter 9 Haziran'da ekibiyle birlikte Sultançayır'a hareket etmiştir. Kraynik'in raporunda yazdığına göre, pandermite çıkarma işlemi *Entrikacı Ethem Bey ve ona bağlı Türk makamlarıyla yaşanan bazı şahsi sırtüşmeler haricinde* tatmin edici şekilde sürdürülmüştür.³⁶

Madende vasıfsız işçi olarak, askerlik hizmeti için sakıncalı görülen Rum ve

36 BAArch, R 8729/268, s. 22-24; R 8729/271, s. 46-49.

Ermeniler ile askerlik hizmetine elverişli olmayan Türkler çalıştırılmıştır.³⁷ Çıkarılan pandermi, Sultançayır-Susurluk Tren İstasyonu-Bandırma Limanı-Yedikule Limanı üzerinden demiryoluyla Budapeşte'deki Hammadde Kabul Komisyonu'na nakledilmiştir. Pandermi'in Susurluk'a kadar nakliyatı için öküz arabası ve deve yeterli olmamıştır. Alman Askeri Misyonu'na yapılan kamyon tahsisi başvurusu üzerine, 15 Ağustos'ta bir astsubay ve dört erle birlikte iki kamyon Sultançayır'a gelmiştir. Ulaşım altyapısı yetersiz olduğu için 1918 başına kadar güç şartlar altında sürdürülen nakliyat işlemi, köprü ve yol inşaatının tamamlanmasından sonra düzenli şekilde devam ettirilmiştir. Susurluk-Bandırma demiryolu hattı için vagon temin edilmesinde sorunlar yaşanmıştır. Bandırma-Yedikule güzergâhında da yelkenli ya da motorlu tekne kiralınmasında güçlüklerle karşılaşmıştır. 1917'de Yedikule'den Budapeşte'ye aşağıdaki pandermi sevkiyatları yapılmıştır:

Nisan	150,163 ton
Mayıs	---
Haziran	144,390 ton
Temmuz	347,155 ton
Ağustos	125,494 ton
Eylül	94,370 ton
Ekim	115,826 ton
Kasım	28,385 ton
Aralık	22,634 ton
Toplam	1.028,417 ton ³⁸

Budapeşte'ye gönderilen pandermi, Almanya ile Avusturya-Macaristan Harp Bakanlıkları arasında 11:10 oranına göre paylaştırılmıştır. Almanya tarafından Avusturya-Macaristan'a ihraç edilen cam için kullanılan pandermi miktarı, Almanya'nın payına eklenmiştir. Türkiye'den getirilen pandermi, aşağıdaki fabrikalarda boraks ve borik aside dönüştürülmüştür.

37 Schlüter, *Das Pandermivorkommen von Sultan Tschair*, s. III.

38 BArch, R 8729/268, s. 25-26.

- Chemische Fabrik Grünau, sahibi Landshoff & Meyer, Grünau: Boraks
- Chemische Fabrik Güstrow, sahibi Dr. Hillringhaus & Dr. Heilmann, Güstrow: Boraks
- Chemische Fabrik auf Aktien, eski sahibi E. Schering, Berlin: Borik asit
- Firma Gebr. Borchers, Goslar, Borik asit.

%44 oranında B₂O₃ içeren birinci kalite 100 kg pandermitten 105-107,5 kg boraks ya da 70 kg borik asit elde edilmiştir.³⁹

Diğer yandan, Alman tarafı maden çıkarma ve nakliyatı ile pandermitten arama sahalarının devir işlerini kolaylaştırmak ve hızlandırmak için rüşvetçiliği teşvik etmiştir. Kraynik Schlüter'e gönderdiği 27 Ekim 1917 tarihli mektubunda Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği Maden Dairesi'nin, Tesis Müdürü Ethem Bey'e *şükran parası (Gratifikation)* verilmeksizin işlerin yürümeyeceği görüşünde olduğunu, başlangıçta ayda 15-20 TL ödeme yapılmasını yeterli gördüklerini, olağanüstü hizmetleri karşılığında ise ona daha fazla ödeme yapabileceklerini, pandermitten Susurluk Tren İstasyonu'ndan Bandırma'ya nakliyat işinin hızlandırılması için de istasyon şefine aynı şekilde ödeme yapılacağını yazmıştır.⁴⁰ Schlüter 31 Ekim 1917 tarihli cevabi mektubunda, Ethem Bey'e işlerin halledilmesi için sürdürdüğü gayretlerin karşılığını vereceklerini söylediğini, ancak ödemenin her ay düzenli olarak değil, sunulacak hizmete bağlı olarak zaman zaman yapılmasından yana olduğunu, örneğin pandermitten arama sahalarının devredilmesine ilişkin müzakerelerdeki hizmetleri karşılığında ona 50 TL vermeyi düşündüğünü ve bunun için gerekli izni beklediğini yazmıştır.⁴¹

KC AG İstanbul Şubesinin 1 Ocak-9 Kasım 1918 Dönemi Faaliyetleri

Binbaşı Meier 1918 Ocak ortalarında Prusya Harp Bakanlığı'nın İstanbul Temsilciliği Murahhası olarak atanmıştır. Maden ve İhracat Daireleri Meier'e bağlanmıştır. Kraynik 22-26 Mart'ta, Avusturya-Macaristan Harp Bakanlığı Şube Müdürü Dr. Rovelli'nin yönetimindeki Avusturya heyetiyle birlikte Sultançayır'daki pandermitten sahalarında incelemelerde bulunmuş ve nakliyat meselesini istişare etmiştir. Kraynik 16 Nisan'da pandermitten fiyatları ve imtiyaz konularını görüşmek ve KC AG'nin Türkiye'deki faaliyetleri hakkında rapor sunmak üzere Berlin'e gitmiş, İstanbul'daki vekili Teğmen

39 BArch, R 8729/1, s. 27-28.

40 BArch, R 8729/274, s. 153/156.

41 BArch, R 8729/274, s. 116/119.

Avukat Dr. Adolf Ihde lekeli hummaya yakalandığı için 3 Mayıs'ta İstanbul'a dönmüştür.⁴²

KC AG 1.000 ton tutarındaki ilk parti pandermitin nakledilmesinden sonra, Alman Şark Ticaret Şirketi aracılığıyla 2.000 ton pandermite için yeni ihracat vesikası temin etmiştir. Ancak İsmail Hakkı Paşa'nın söz verdiği yazılı ihracat sözleşmesi, bir türlü imzalanmamıştı ve bu nedenle ihraç edilmiş olan pandermite için mahsuplaşma yapılamamaktaydı. Konsolos Fritsch fiyat meselesini açıklığa kavuşturmak ve Hakkı Paşa ile sözleşme imzalamak için aylarca beyhude bir şekilde uğraşmıştı. Durum o denli karmaşık bir hal almıştı ki, arabuluculuk yapmak için devreye giren Direktör Brouwer, kendisini bu meselenin dışında tutmak zorunda kalmıştı. Berlin'deki temasları sırasında KC AG merkezini Konsolos Fritsch'in pandermite meselesine yetkisiz bir şekilde müdahale etmesine son verilmesi için ikna eden Kraynik, İstanbul'a döndükten sonra İsmail Hakkı Paşa ile pandermite satış sözleşmesi imzalamak için harekete geçmiştir. Mayıs'ta imzalanan satış sözleşmesi uyarınca, o güne kadar sevk edilmiş olan 2.000 ton pandermite için Nisan 1917'de sağlanan sözlü mutabakata uygun olarak ton başına 18,00 Lira + 4,00 Lira bilinmeyen tarafa + 5,75 Lira ihracat ve maden vergisi, 30 Nisan 1918'e kadar çıkarılan ve İstanbul'da teslim edilen yaklaşık 7.000 ton pandermite için ton başına 32,00 TL satış bedeli + 1,5 TL bilinmeyen tarafa + 9,90 TL maden ve ihracat vergisi ödenmiştir. Bu sözleşme haricinde sağlanan özel mutabakat uyarınca yaklaşık 1.000 ton pandermite içinse, ton başına 26,00 TL + 2,00 TL bilinmeyen tarafa ödenmiştir. Raporunda son parti pandermite için ne kadar vergi ödendiğini belirtmeyen Kraynik, son olarak temin ettikleri 2.000 ton pandermite ihracat vesikası için 13.920 TL ihracat ve maden vergisi ödediklerini (ton başına 6,96 TL), ancak bu ihracatın yapılamadığını, Alman Hükümeti'nin Türkiye ile yapacağı muhtemel mahsuplaşmada bu meblağın talep edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴³

Kraynik Berlin merkezine gönderdiği 25 Mayıs 1918 tarihli yazısında, 7.000 ton pandermite karşılığında o güne kadar *bilinmeyen taraf* için ton başına ödedikleri 4 TL yerine *bir bilinmeyen tarafa* yalnızca 1,5 TL ödeyeceklerine, dolayısıyla ton başına 2,5 TL tasarruf yapacaklarına dikkat çekmiştir. Pandermite satışında o güne kadar aracılık yapan Brouwer ve Karasu'nun devreden çıkarıldığını, bu nedenle ödemenin Brouwer

42 BArch, R 8729/268, s. 29.

43 BArch, R 8729/268, s. 35-36.

aracılığıyla değil doğrudan Umumi İdare'ye yapılacağını belirten Kraynik, İsmail Hakkı Paşa ile imzalamak üzere hazırladığı Fransızca sözleşmenin bir örneğini yazının ekinde göndermiştir. Sözleşmede birinci sınıf pandermitin tonunun 32 TL'ye satılacağı belirtilmiş ve *bilinmeyen taraf* için usulsüz şekilde yapılacak ödmeden doğal olarak söz edilmemiştir.⁴⁴

KRV Kimya Dairesi'nden Şube Müdürü Süvari Yüzbaşı Clemm ile KC AG Berlin Direktörleri Born ve Marquardt yapılan davet üzerine, Türkiye'deki gelişmeler hakkında fikir sahibi olmak ve pandermit tesisini incelemek için 31 Mayıs'ta İstanbul'a gelmiştir. Heyet 7 Haziran'da Binbaşı Meier, Yarbay Muhtar Bey⁴⁵ ve Kraynik'le birlikte Sultançayır'a hareket etmiş ve 11 Haziran'da geri dönmüştür. KC AG'de görevli personelin tamamı, 1 Temmuz'da İstanbul'daki Alman Askeri Misyonu'nda askeri personel olarak görevlendirilmiştir. Türk Hükümeti Temmuz başlarında denizde kıyı nakliyatında Türk bandıralı vapurlara mutlak öncelik hakkı tanıdığı için, Alman Donanması Nakliyat Dairesi Türkiye'deki faaliyetlerini tamamen durdurmak zorunda kalmıştır. Kraynik 23 Temmuz'da, iyileştikten sonra şirketten ayrılan Dr. Ihde'nin yerine Avukat Yüzbaşı Zins'i vekili ve hukuk danışmanı olarak görevlendirmiştir.

Kraynik faaliyet raporunda, Ethem Bey'in Almanlara karşı *dostane olmayan davranışları* nedeniyle KC AG'nin girişimi üzerine Umumi İdare tarafından işletme müdürlüğü görevinden alınarak, yönetimin iki iş adamına devredildiğini yazmıştır. Ethem Bey'in 12 Nisan 1918'de tedavi için Almanya'ya gittiğine dikkat çekilmişti. Almanlara karşı başından beri dostane bir tutum içinde olmayan Ethem Bey'in bu nedenle görevden alınmış olması, pek inandırıcı değildir. Ethem Bey'in tedavi için görevden ayrıldığını bilmeyen Kraynik'in, onun görevden alındığını farz ettiği anlaşılmaktadır. Kraynik raporunda, Harbiye Nezaretindeki İhracat Dairesi'nin ağustos sonunda kapatılarak İsmail Hakkı Paşa'nın etkisiz hale getirildiğine, ihracat işlerinin yeni kurulan İaşe Nezaretinin uhdesine geçtiğine, akabinde İsmail Hakkı Paşa ile İaşe Nazırı Kemal Bey arasında çetin bir güç mücadelesinin başladığına ve yeni düzenlemenin Almanya'nın ihracatını büyük ölçüde olumsuz etkilediğine dikkat çekmiştir.⁴⁶

44 BArch, R 8729/275, s. 6-11.

45 1916'da Hicaz Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti Umumiyesi Maden Şubesi Müdürü olarak atanan ve Alman Demir Salıp Nişanı ile taltif edilen Kurmay Yarbay Ahmet Muhtar (1879-1954). *Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daba Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C III, s. 26.

46 BArch, R 8729/268, s. 30.

Türk Hükümeti 19 Eylül'de, 20 günlük ihracat yasağı ilan etmiştir. İaş Nezarinde kaos hâkim olduğu için, ihracat vesikalarını kimin tanzim ettiğini hiç kimse bilmemekteydi. Binbaşı Meier, İaş Nazırı tarafından kabul edilmemiştir. Bu durum Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya şikâyet edilmiş, ancak sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine Alman Büyükelçiliğinin Türk Hariciye Nezaretine konu hakkında nota göndermesi düşünülmüştür. Bulgaristan Eylül sonunda İtilaf Devletleriyle ateşkes imzalamış, akabinde Balkanlar üzerinden Avrupa'ya mal nakliyatı kesilmiştir. Depolardaki pandermit denizyoluyla başlangıçta Braila, akabinde Odesa ve Nikolayev limanları üzerinden Budapeşte'ye nakledilmiştir. Alman harp şirketleri Ekim'de faaliyetlerini durdurmuştur. KC AG 2 Kasım'da lağvedilmiştir. Kraynik şirkete ait önemli belgelerin tamamını yanına alarak, İstanbul'da görevli Alman personelle birlikte Ukrayna üzerinden Almanya'ya geçmek üzere Rodosto adlı vapurla Nikolayev'e hareket etmiştir. Yüzbaşı Linz bazı ödemelerde bulunmak ve son pandermit nakliyatını organize etmek üzere üç gün daha İstanbul'da kalmıştır. KC AG'nin İstanbul Şubesinin taşınma işini de üstlenen Linz, 27 Kasım'da şirkete ait eşyalarla birlikte Berlin'e ulaşmıştır. Alman Askeri Misyonu, Sultançayır'da görevli Alman personelin dönüş yolculuğunu organize etmesi için Bandırma'daki irtibat subayını görevlendirmiştir. İstanbul'a götürülen personel, İngilizler tarafından Haydar Paşa, Moda ve Prens Adalarında enterne edilmiş ve Nisan 1919'da Almanya'ya dönebilmiştir.

Kraynik yola çıkmazdan önce KC AG'de sahip olduğu murahhaslık yetkisini, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarını koruyan İsveç Elçiliğinde Ataşe olarak göreve başlayan Konsolos Dr. Schwörbel'e⁴⁷ devretmiştir. Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Murahhaslığı nezdinde uzun süre sürdürdüğü görev sayesinde savaş şirketlerinin işlerine hâkim olan Schwörbel, bu şirketlerin büyük bölümünün murahhaslığını da üstlenmiştir.⁴⁸

47 Heribert Schwörbel (1881-1969), Berlin Üniversitesi'nde Türkçe öğrenimi gördükten sonra 27 Haziran 1906'da Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğinde dragoman olarak göreve başlamıştır. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kesildiği 30 Ekim 1918'e kadar büyükelçiliğin yanı sıra İzmir ve Selanik Konsolosluklarında da çalışmıştır. Savaştan sonra Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki çıkarlarını koruyan İsveç Elçiliği nezdinde görevlendirilen Schwörbel, Aralık 1921'de Almanya'ya dönmüştür. *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes. 1871-1945. Band 3 L-R*, haz. Auswärtiges Amt-Historischer Dienst, Ferdinand Schöning, Paderborn et al. 2008, s. 233-234

48 BArch, R 8729/268, s. 30-33.

1918'de Yedikule'den Budapeşte'ye aşağıdaki pandermite sevkiyatları yapılmıştır.

Ocak	166,058 ton
Şubat	123,795 ton
Mart	113,604 ton
Nisan	298,998 ton
Mayıs	175,590 ton
Haziran	82,259 ton
Temmuz	115,781 ton
Ağustos	369,297 ton
Eylül	198,970 ton
Ekim	335,125 ton
Kasım	50,000 ton
Toplam	2.029,477 ton

Bu suretle Nisan 1917-Kasım 1918 döneminde Sultançayır'dan Budapeşte'ye ihraç edilen toplam pandermite miktarı 3.057,894 ton olmuştur.⁴⁹ KC AG'ye üç parti halinde satılan toplam pandermite miktarının 10.000 ton olduğu göz önünde bulundurulursa, 6.942,106 ton pandermite ihraç edilemediği görülmektedir. Bunun bir kısmının çıkarıldıktan sonra İstanbul ve Sultançayır'da kaldığı, bir kısmının da çıkarılmamış olduğu anlaşılmaktadır.

KC AG'nin Pandermite Arama Sahalarını Ele Geçirme Girişimleri

Prof.Dr. W.Wolf tarafından hazırlanan bilirkişi raporuna göre, Demirkapı'da Hoca Ahmet Efendi'ye ait olan 7,6 km² ve Ömerköy'de Mehmet Efendi ve ortaklarına ait olan 16,2 km² genişliğindeki pandermite arama imtiyaz sahaları, Sultançayır tesisinin batısında yer almaktaydı. Bandırma'dan 68 km, İzmir'den 273 km uzaklıktaydı. Üçgen şeklindeki Hoca Ahmet Efendi sahası Hatabdere ile Karadere vadisi arasında Susurluk-Balıkesir karayolu boyunca, Ömerköy yolundan Demirkapı'nın batısındaki tepelik araziye kadar uzanmaktaydı. Bir Çerkes köyü olan Demirkapı'nın neredeyse tamamı, bu sahanın üzerinde yer almaktaydı. Mehmed Efendi ve ortaklarına ait olan saha, Ömerköy yakınındaki demiryolu hattından başlayarak Hatabdere vadisinden kuzeybatıya doğru uzanmaktaydı. Büyük bir Türk köyü olan

⁴⁹ BArch, R 8729/268, s. 34-35.

Ömerköy, bu sahanın güney köşesinde yer almaktaydı. Susurluk büyük bir yerleşim yeri haline gelmezden önce, bölgenin mülki amiri bu köyde ikamet etmekteydi. İki sahanın da büyük bölümü, tarım arazisiydi.⁵⁰

KC AG Berlin merkezi 16 Mart 1917'de Konsolos Fritsch'le istişare ettikten sonra, Sultançayır'da pandermite rezervine sahip olma ihtimali yüksek arama sahalalarının devralınması için harekete geçmiştir. Hedef, barış döneminde de uzun vadeli olarak işletilecek rezervlere sahip olmaktır. Bu iş için Nisan ayında, Alman İmparatorluğu Hazinesi'nden ilk aşamada 400.000 Mark kaynak temin edilmiştir. Konsolos Fritsch ve Prof. Linck Yıldız mahallinde pandermite arama sahası imtiyazına sahip olan Fuad Bey'le devir görüşmeleri sürdürmüş, ancak sonuç alamamıştır. Prusya Harp Bakanlığı İstanbul Temsilciliği Maden Dairesi'nin Demirkapı ve Ömerköy'deki arama sahası imtiyazına sahip olan kişilerle sürdürdüğü görüşmeler de sonuçsuz kalmıştır. Konsolos Fritsch bunun üzerine 24 Eylül'de Kraynik'e, pandermite imtiyazına sahip olma girişiminde bulunmak üzere Sultançayır'a birlikte gitmeyi önermiştir. Ancak Kraynik, Almanya'nın bu alanda tek tarafı olarak girişimde bulunmasının sonuçsuz kalacağından emindi. Zira görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının temel nedeni, Türk makamlarının pandermite alanında başlatılacak her türlü yeni girişimin yalnızca millî temel üzerine dayandırılmasında ısrar etmesiydi. Harbiye Nezareti, Alman tarafına pandermite arama sahası imtiyazı verilmeyeceğini gizlice bildirmişti. İsmail Hakkı Paşa'yla iş birliği yapılmaksızın ve onun onayı alınmaksızın, imtiyaz edinmek mümkün olmayacaktı.

İttihat Terakki yönetiminin millî iktisat politikası uyarınca, arama sahalalarında bulunacak pandermite rezervlerinin Almanya'nın eline geçmesine kesinlikle karşı olan Hakkı Paşa ile Kraynik arasında sürdürülen müzakereler sonucunda, rezervlerin İstanbul'da kurulacak Türk-Alman sermayeli Osmanlı millî şirketi tarafından çıkarılması konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Kraynik bu gelişmeden sonra 6-11 Ekim'de Alman Askeri Madencilik Dairesinden Yüzbaşı Müller, Türk aracı Hidayet Fuad Bey (Fuad Paşa'nın oğlu) ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi Temsilcisi Yarbay Muhtar Bey ile Sultançayır'da imtiyaz sahipleriyle devir işini görüşmüştür. Mehmed Efendi ve ortaklarının Ömerköy'de, Hacı Ahmed Efendi'nin Demirkapı'daki pandermite sahalalarına ait maden arama imtiyazı hakları, 10 Ekim'de imzalanan gayri resmi opsiyon sözleşmeleri aracılığıyla Umumi İdare tarafından bir yıl süreyle devralınmıştır.⁵¹

50 BAArch, R 8729/269, s. 2.

51 BAArch, R 8729/268, s. 27-28.

İmtiyaz sahipleriyle 14 Kasım'da görüşen Hakkı Paşa, ertesi gün İstanbul'da noter huzurunda resmi devir sözleşmesi imzalanmasını kararlaştırmıştır. 15 Kasım'da "Osmanlı Harbiye Nezaretine Bağlı Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi adına Genel Müdür Ekselans İsmail Hakkı Paşa ile İmtiyaz sahipleri İstanbul'da mukim Debreli Mehmed bin Şaban, Sultançayır'da mukim Abbas Ağa Zade Salim Fehmi ve Aziziye'de mukim Kasım bin Abbas" arasında Ömerköy'deki pandermit arama sahalarının imtiyaz hakkının Umumi İdare'ye devredilmesine ilişkin olarak imzalanan on maddelik opsiyon sözleşmesinde özetle aşağıdaki hükümler yer almıştır.

İmtiyaz sahipleri Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi'ni, sözleşme İstanbul'da imzalanarak yürürlüğe girdiği günden itibaren bir yıl boyunca imtiyaz sahasında maden arama çalışmaları sürdürmekle yetkilendirmiştir. İmtiyazı devralan taraf, sözleşme imzalanarak yürürlüğe girdikten sonra iki ay içinde maden arama çalışmalarını başlatmakla yükümlüdür.

Umumi İdare imtiyaz sahiplerine, sözleşme imzalanarak yürürlüğe girdikten sonra 1.000 Lira, arama çalışmaları sırasında Pandermit rezervi tespit edilmesi durumunda 1.500 Lira ödeyecektir. Umumi İdare bulduğu rezervi çıkarmak isterse, imtiyaz sahasını 20.500 Lira karşılığında satın alabilecektir. Şayet istemiyorsa, bir yıl geçtikten sonra imtiyaz sahasını iade edecek ve ödemiş olduğu 1.000 ve 1.500 Lira, imtiyaz sahiplerinde kalacaktır. İstanbul Noterliği huzurunda ve Eminönü'nde mukim Avukat Sekreteri İssak ve Erenköy'de mukim Hidayet Fuad'ın şahitliğinde iki nüsha halinde imzalanan sözleşme metninin bir kopyası, 8056/87 kayıt numarasıyla *Journal'e* işlenmiştir.⁵²

İsmail Hakkı Paşa ile Demirkapı'da mukim Hasan Efendizade Hacı Ahmed Efendi arasında aynı şartlara göre imzalanan sözleşmede, imtiyaz sahibine sözleşme imzalandıktan sonra 1.000 Lira, rezerv bulunduğu 5.000 Lira, satışta 30.000 Lira ödenmesi kararlaştırılmıştır. İstanbul Noterliği huzurunda ve Sultançayır'da mukim Abbas Ağa Zade Salim Fehmi ve Aziziye'de mukim Kasım bin Abbas'ın şahitliğinde iki nüsha halinde imzalanan sözleşme metninin bir kopyası 8056/86 kayıt numarasıyla *Journal'e* işlenmiştir.⁵³

Panderma Osmanlı Anonim Şirketi

Hakkı Paşa imtiyaz sahipleriyle yukarıdaki sözleşmeleri imzaladıktan sonra, arama çalışmaları sırasında bulunması muhtemel pandermitin Türk-Alman

52 BAArch, R 8729/269, s. 139-142.

53 BAArch, R 8729/269, s. 131-134.

sermayeli Osmanlı millî şirketi tarafından çıkarılmasına ilişkin olarak Kraynik'le de bir sözleşme imzalamıştır.

Sultançayır Civarındaki Boraksit Madenlerinin Çıkarılması İçin Osmanlı Anonim Şirketi Kurulmasına Dair Sözleşme, 15 Kasım 1917'de İstanbul Noterliği huzurunda Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi adına Ferik İsmail Hakkı Paşa ile KC AG adına Ernst Kraynik arasında imzalanmıştır. 13 maddelik sözleşmede özetle aşağıdaki hükümler yer almıştır:

-Umumi İdare Hacı Ahmed Efendi ve Mehmed Efendi ve ortaklarıyla Demirkapı ve Ömerköy'deki pandemit arama sahaları üzerindeki imtiyaz haklarını devralmak için ayrı ayrı opsiyon sözleşmesi imzalayacaktır. Kraynik devir işleminden sonra bu sahalarda maden arama çalışmalarını başlatacaktır.

-Arama sahalarında sürdürülecek araştırmalarda çıkarmaya değer nitelikte pandemit tespit edilmesi, Kraynik'in arama sahalarının imtiyaz sahiplerinden satın alınmasını önermesi ve bunun Umumi İdare tarafından kabul edilmesi durumunda, taraflar sözleşme hükümleri uyarınca maden çıkarma çalışmalarını başlatacaktır.

-Sözleşme tarafları arama sahalarının imtiyaz sahiplerinden satın alınmasını kararlaştırdıktan sonra, 110.000,- Lira başlangıç sermayesi koyarak bir Osmanlı Anonim Şirketi kuracaktır. Umumi İdare tarafından imtiyaz sahiplerinden satın alınacak imtiyaz hakları, kurulacak olan Osmanlı Anonim Şirketi'ne devredilecektir. Umumi İdare şirket sermayesinin % 20'sini (22.000,- Lira), Kraynik % 80'ini (88.000,- Lira) koyacaktır. Şirket ayrıca 300 adet kurucu hisse senedi çıkaracak, bunların yüzde % 40'ı Umumi İdare'ye, % 60'ı Kraynik'e verilecektir.

-Şirketin ilk İdare Kurulu Üyeleri sözleşme taraflarınca sermaye oranlarına göre ve dört yıl için görevlendirilecektir. İdare Kurulu Başkanı her halükârda Umumi İdare tarafından atanacaktır. Sözleşme tarafları sözleşmeden kaynaklanan hak ve yükümlülüklerini Osmanlı ya da Alman vatandaşı üçüncü kişilere devredebilecektir.⁵⁴

Sözleşme imzalandıktan sonra, pandemit aramak için gerekli olan donanım listesi Berlin'e iletilmiş ve aynı ay içinde arama çalışmalarına başlanmıştır. Linck ve Teğmen Schlütter tarafından pandemit arama sahalarına ilişkin olarak elde edilen olumlu bulgular, jeoloji profesörü Wolff'un 22 Eylül-16

54 BArch, R 8729/268, s. 115-120.

Kasım arasındaki araştırmaları çerçevesinde hazırladığı rapor aracılığıyla da teyit edilmiştir.

Pandermit arama çalışmaları için ilave Alman personelin yanı sıra, Umumi İdare tarafından görevlendirilen askerler ve civar köylerden devşirilen Türk askerleri görevlendirilmiştir. İşletmeye sığınarak çalışmaya başlayan çok sayıda asker kaçağına da dokunulmamıştır. Sipariş edilen donanım Almanya'dan çok geç sevk edildiği için, ilkel araçlarla maden aranmıştır. Savaşın sona ermesine yakın bir zamanda gelen iki lokomotif donanım kullanılamamıştır. Uygun olmayan şartlara rağmen, üç ocakta görevlendirilen 20-30 kişinin çalışmaları sonucunda Demirkapı'daki Hindenburg ocağında 31,8 metre derinliğe inilerek elde edilen bulgular, pandermit bulma ihtimalinin iyi olduğuna işaret etmiştir. Son dönemdeki çalışmalar, aşırı miktarda su akışı ve personel arasındaki grip salgını nedeniyle büyük ölçüde olumsuz etkilenmiştir. Ocak binası inşaatı, tamamlanma aşamasına ulaşmıştır. Ömerköy tren istasyonundaki Enver Paşa ocağında 38,5 metreye inilmiş, ancak sert katmanların delinmesi için gerekli olan matkap temin edilemediği için çalışma sona erdirilmiştir. Çakmakbayırı'ndaki Kaiser Karl ocağında başlatılan çalışmalara, işletme masrafları çok yüksek olduğu için 23 Ağustos'ta son verilmiştir. Savaş sonuna kadar sürdürülen arama çalışmalarında, Hindenburg ocağının doğu kısmında maden yatağı bulma ihtimalinin çok yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.⁵⁵

Panderma adlı Osmanlı Anonim Şirketi'nin kurulmasına ilişkin hazırlıklar Berlin ve İstanbul'da sürdürülmüştür. İstanbul'daki müzakereler sonunda, 46 maddeden oluşan Türkçe şirket nizamnamesi hazırlanmıştır. Nizamname, 50 nüshası Ticaret Bakanlığına iletilmek ve talep eden kişilere *iki çeyrek Mecidiye* karşılığında verilmek üzere *Osmanlı Anonim Şirketleri Nizamname-i Dabili Numunesi* başlığı altında İstanbul'da Matbaayı Amire'de bastırılmıştır. Basım yılı olarak yanlışlıkla miladi 1914 yılına tekabül eden 1330 (١٣٣٠) yazılmıştır. Doğru tarih şirketin faaliyete geçirilmesinin planlandığı miladi 1919 yılına tekabül eden 1335 (١٣٣٥) olmalıdır.⁵⁶

Şirket nizamnamesine göre, hissedarlar tarafından kurulan Osmanlı Anonim Şirketi'nin amacı, Asya'da bor madeni aramak ve işletmektir. Adı Panderma olan şirket, Osmanlı Devleti'nde geçerli olan kanunlar ve kurallara bağlı olarak faaliyet sürdürecekti. Merkezi İstanbul'da olan şirket,

⁵⁵ BArch, R 8729/268, s. 40-42.

⁵⁶ BArch, R 8729/268, s. 66-75.

diğer madencilik şirketleriyle birleşebilecek ve Osmanlı İmparatorluğu ve yurt dışında şubeler açabilecekti. 99 yıl faaliyet sürdürmesi öngörülen şirket, 150.000 Türk Lirası kuruluş sermayesine sahip olacaktı. Sermaye her biri 100 TL değerinde nama yazılı 1.500 hisseye bölünecekti. Şirket sermayesi Genel Kurul kararıyla 300.000 TL'ye yükseltilebilecekti. Sermayenin 300.000 TL'nin üzerine çıkarılması için, Osmanlı Devleti Hükümeti'nin izni şart olacaktı. Şirketin organları genel kurul ve yönetim kuruluydu. Genel kurul, hissedarların tamamının temsil edildiği organdı. Şirketin işleri, genel kurul tarafından seçilecek 7-11 kişilik yönetim kurulu tarafından yürütülecekti.⁵⁷

Ancak İtilaf Devletlerine karşı sürdürülen savaşın kaybedileceğinin anlaşılmasından sonra, İstanbul'daki Alman harp şirketlerinin Ekim 1918'de faaliyetlerini durdurması ve KC AG'nin 2 Kasım'da lağvedilmesiyle birlikte, İsmail Hakkı Paşa'nın izlediği millî şirket politikası da tarihe karışmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine savaş ilan ettiği 11 Kasım 1914'e kadar Borax Consolidated Limited Şirketi tarafından işletilen Sultançayır pandemit tesisi, o tarihten sonra İsmail Hakkı Paşa'nın başında bulunduğu Harbiye Nezareti Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Umumi İdaresi tarafından koruma altına alınmıştır. Umumi İdare'nin gerekli teknik bilgi ve donanımına sahip olmaması nedeniyle, tesis atıl şekilde bekletilmeye başlanmıştır. Savaş şirketlerinin ihtiyaç duyduğu boraks ve borik asidi tarafsız ülke İsviçre'den ithal eden Almanya, Bulgaristan'ın Merkezi Devletler ittifakına dâhil olmasından sonra İstanbul-Berlin demiryolu hattının açılmasıyla birlikte, Ekim 1916'da KC AG adlı savaş kimyasalları şirketinin İstanbul Şubesini kurmuştur. KC AG ilk iş olarak Sultançayır tesisini müzakere temeline dayalı olarak ele geçirme girişiminde bulunmuş, ancak tesisin Umumi İdare'nin yönetimi altında işletilmesinde ısrar eden İsmail Hakkı Paşa engeliyle karşılaşmıştır.

KC AG Şubat 1917'de tesisi Alman Askeri Misyonu Başkanı Sanders'in desteğini alarak zorla ele geçirme girişiminde de İsmail Hakkı Paşa'nın Alman askeriyeye silahlı çatışma riskini göze alarak buna karşı çıkması sonucunda başarılı olamamıştır. Başka çaresi kalmayan KC AG, tesisi Umumi İdare'nin yönetiminde işletmeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. İsmail Hakkı Paşa bu suretle, Alman şirketinin teknik bilgisi ve donanımıyla

57 BArch, R 8729/269, s. 89-101.

çıkarılan pandermiiti aynı şirkete satarak, Umumi İdare'nin sıfır yatırımla önemli bir gelir kaynağına sahip olmasını sağlamıştır.

KC AG barış döneminde de uzun vadeli olarak işletilecek rezervlere sahip olmak hedefiyle, Osmanlı vatandaşlarının mülkiyetindeki pandermiit arama sahalarını satın alma girişiminde bulunmuştur. Bu girişim de İsmail Hakkı Paşa'nın emrindeki Türk makamlarının pandermiit alanında başlatılacak her türlü girişimin millî olmasında ısrar etmesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Gerçek bir vizyoner gibi hareket eden İsmail Hakkı Paşa, ikinci adımda millî şirket kurma çalışmalarını başlatmıştır. Pandermiit sahalarının Umumi İdare'ye devredilmesi için gerekli sözleşmelerin yanı sıra, KC AG ile mevcut tesisin ve yeni sahalarından çıkarılacak pandermiitin Osmanlı Devleti'nde geçerli olan kanunlar çerçevesinde faaliyet gösterecek İstanbul merkezli şirket tarafından işletilmesi için sözleşme imzalamıştır. Sözleşme tarafları şirketin kuruluş çalışmaları sırasında ayrıca, ayrıntılı bir nizamname üzerinde mutabakat sağlamıştır. Sözleşme ve nizamnamede, şirket sermayesinin yalnızca yüzde 20'sini koyacak olan Umumi İdare'ye, sermayenin yüzde 80'ini koyacak olan Alman tarafına kıyasla avantajlar sağlandığı dikkat çekmektedir. Örneğin, piyasaya sürülmesi öngörülen kurucu hisse senetlerinin yüzde 40'ı Umumi İdare'ye verilecek ve şirketin İdare Kurulu Başkanı Umumi İdare tarafından atanacaktır.

KC AG faaliyet raporunu kaleme alan Kraynik, Sultançayır tesisinin yöneticisi Ethem Bey'i entrikacılık ve rüşvet almakla itham ederken, İsmail Hakkı Paşa'yı yalnızca pasif direniş sergilemek, Türkiye'nin ekonomi diktatörü haline gelmek ve imzalanan sözleşmenin uygulanmasını sürüncemede bırakmakla itham etmiştir. Liman von Sanders'in de dikkat çektiği gibi, bunlar Paşa'nın Almanlarla yapılan ticarete azami ölçüde avantaj elde etmek için uyguladığı taktiklerdir. Umumi İdare başta olmak üzere Türk askeri makamlarının rüşvet almasından yakının Kraynik'in, raporunda rüşvetçiliği Alman tarafının teşvik ettiğini yazmaması ve kendisinden bilinmeyen taraf için gizli ödeme yapmasını talep eden Paşa'yı rüşvet almakla itham etmemesi dikkat çekmektedir.

İsmail Hakkı Paşa üç parti halinde yapılan pandermiit ihracatı için, yazılı sözleşme imzalamıştır. Paşa ile Kraynik arasında sağlanan sözlü mutabakatlar uyarınca 2.000, 7.000 ve 1.000 ton pandermiit için vergiler hâric ton başına sırasıyla 18, 32 ve 26 (toplam 286.000) TL satış bedelinin yanı sıra, bilinmeyen taraf için 4; 1,5 ve 2 (toplam 20.500) TL ödeme yapılmıştır.

Toplam net satış bedelinin %7,16783'üne tekabül eden 20.500 TL, Umumi İdare tarafından usulsüz şekilde tahsil edilmiştir. İsmail Hakkı Paşa'nın kayıtlı gelir olmayan bu meblağı, Liman von Sanders'in dikkat çektiği gibi *yalnızca aracılık yaptığı çok sayıda akçeli iş için mi kullandığını, yoksa tamamı ya da bir kısmını şahsi hesabına mı aktardığını bilmiyoruz.*

Kaynaklar

“Aus dem Reichs- und Staatsanzeiger”, *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 15.11.1917, Nr. 331.

“Enver Paschas Ernennung zum Kriegsminister”, *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 04.01.1914, Nr. 5.

“Ismail Hakkı Pascha”, *Illustrierte Zeitung*, Nr. 3803, 146. Band (18. Mai 1916).

“Letzte Meldungen”, *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 31.07.1918, Nr. 386.

“Personalnachrichten”, *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, 10.10.1916, Nr. 519.

“Topal İsmail Hakkı Paşa dün öldü”, *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1934.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaş. Kısım IV Savaşın Sonu*, C III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes. 1871-1945. Band 3 L-R, haz. Auswärtiges Amt-Historischer Dienst, Ferdinand Schöning, Paderborn et al. 2008.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri, C III, haz. Hülya Toker- Nurcan Aslan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Bundesarchiv (BArch)/Alman Federal Arşivi

Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, C III, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, C IV, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Gündoğan, İbrahim-Helvacı, Cahit, “Sultançayır (Susurluk-Balıkesir) Boratlı Jips Havzasının Jeolojisi ve Ekonomik Potansiyeli”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, C 36, Şubat 1993.

İstanbul Hanları Alfabetik Rehberi, haz. İstanbul Umum Han Odabaşları Derneği, İstanbul [Sene yok].

Karabekir, Kazım, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Linck, G. [Gottlob], “Über den Pandermit von Sultan Tschair in Kleinasien”, *Centralblatt für Mineralogie, Geologie und Paläontologie*, Jahrgang 1923.

Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü, haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Hatıraları, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

Öğün, Tuncay, “Kara Kemal (1875-1926)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr>, erişim tarihi: 13.09.2022.

Özden, Kemal, “Enver Paşa'nın Berlin'den Moskova'ya Geçme Girişimleri (1919-1920)”, *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu. 25 Kasım 2014 Ankara. Bildiriler*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

R 3003/20057: İmparatorluk Mahkemesi Başsavcılığı, Teslim Etme Listeleri 1919-1921, c. 1.

R 8729/1: Kriegskemikalien AG Berlin Merkezi faaliyet raporu.

R 8729/268: Kriegskemikalien AG İstanbul Şubesi faaliyet raporu (6 Ekim 1916-9 Kasım 1918), Demirkapı'daki Hoca Ahmed Efendi ile Ömerköy'deki Mehmed Efendi ve ortaklarına ait pandermit imtiyaz sahalarına ilişkin rapor, Osmanlı Anonim Şirketleri Nizamnamesi.

R 8729/269: Sultançayır'da Borax Consalidated Limited Şirketi'ne ait maden tesisine ilişkin rapor ve konum planı, Kriegskemikalien AG ile İstanbul Şubesi arasındaki yazışmalar, pandermit arama sahası imtiyaz sahipleriyle İsmail Hakkı Paşa arasında imzalanan sözleşmeler.

R 8729/271: Türkiye ile Almanya arasında pandermit arama sahalarına ilişkin olarak imzalanacak sözleşmeye ilişkin hazırlıklar, tesis fotoğrafları.

R 8729/272: Sultançayır ve civarındaki pandermit arama sahalarına ilişkin konum ve imtiyaz planları.

R 8729/274: KC AG İstanbul Şubesi yazışmaları.

R 8729/275: KC AG İstanbul Şubesi yazışmaları.

R 8729/4: Kriegskemikalien AG, kuruluş toplantısı ve hissedarlar listesi.

Sanders, Liman von, *Fünf Jahre Türkei*, Verlag August Scherl, Berlin 1920.

Schlüter, A., *Das Pandermitvorkommen von Sultan Tschair*, Druck und Verlag von Wilhelm Knapp, Halle (Saale) 1928.

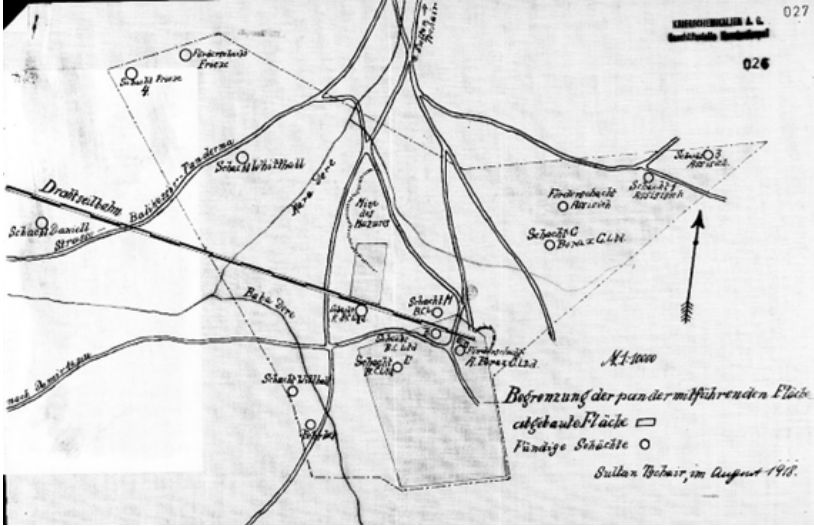
Seeckt. Aus seinem Leben 1918-1936, haz. Friedrich von Rabenau, Von Hase & Koehler Verlag, Leipzig 1940.

Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaa*, haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006.

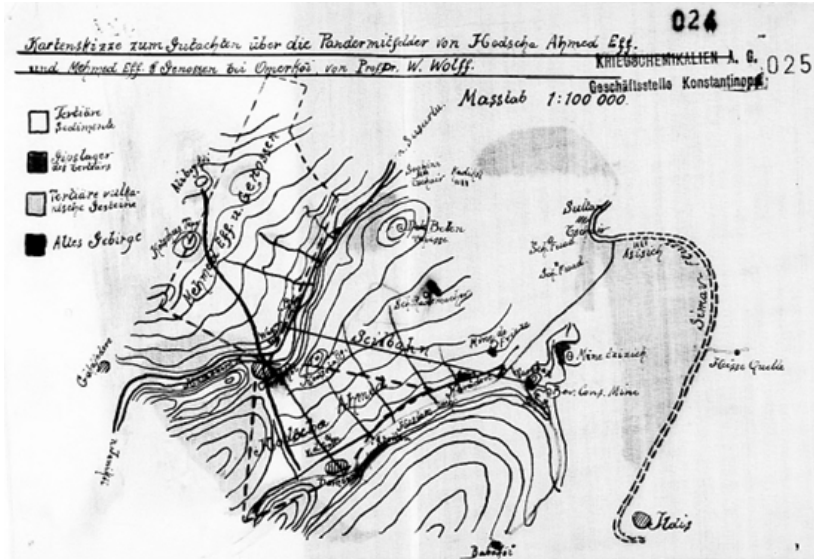
Toprak, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi. Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Yiğitbaşoğlu, Hakan, "Türkiye İçin Önemli Bir Maden: Bor", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C 2/S. 2, 2004.

Ekler

Ek 1: Sultançayır pandermit tesisi planı (BArch, R 8729/269, s. 27)

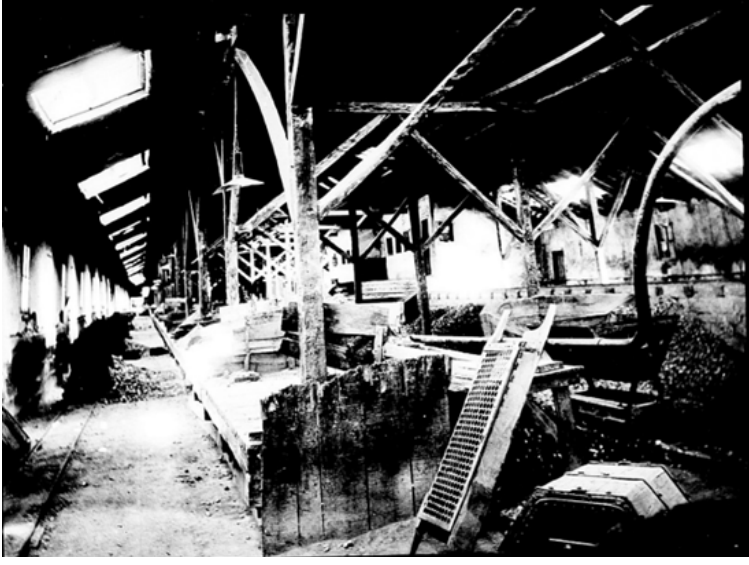
Ek 2: Mehmed Efendi ve ortakları ile Hoca Ahmed Efendi'ye ait pandermit arama sahaları (BArch, R 8729/269, s. 25)

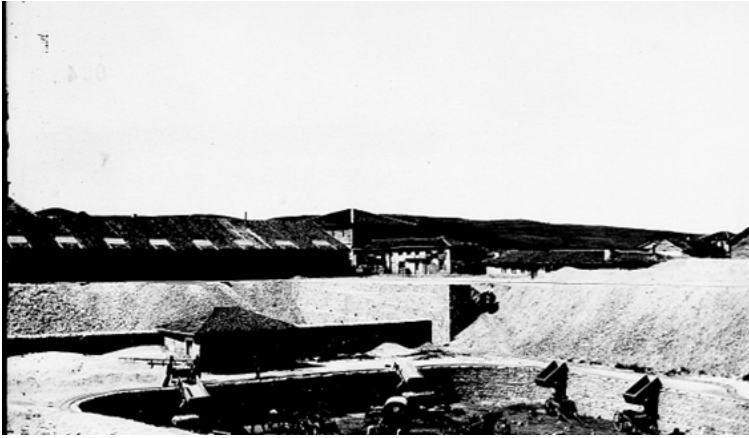
Ek 3: Sultançayır pandermit tesisinin genel görünüşü

Ek 4: Pandermit ufalama binası

Ek 5: Yabancı maddelerden arındırma binası

Ek 6: Yükleme rampası

